

Kulin Borbála

*A lélek a sors laboratóriumában**A Puszták népe titkáról, s arról, kell-e ma nekiünk valóságirodalom**„Nem a történelem eseményeit mondom el,  
hanem konokan csak a lélekéit”**(Illyés Gyula)*

Az irodalmi szociográfia, vagy találójában: a valóságirodalom voltaképpen keletkezésekor élte virágkorát. Mindkettő ugyanis a huszadik század '30-as éveire esik, mikor Nagy Lajos *Három magyar városával* útnak indult a nem tudományos igényű társadalomrajz pályája Magyarországon, s késés nélküli folytatásként megjelent Szabó Zoltán *A tardi helyzete*, Féja Géza *Viharsarok*, Veres Péter *Az alföld parasztsága*, Kovács Imre *Néma forradalom* című munkája, valamint az Illyés tollából született *Magyarok és a Puszták népe*. A tudományos igény mellőzése azonban nem igénytelenséget jelentett. A szociográfusok mellett tettek hitet, hogy a tudományos jellegű leíró-elemző munkák, adatsorok mellett – melyek jobbára csak egy rendkívül szűk közönséghez szóltak – élővé kell tenni a magyar társadalom állapotáról szerzett ismereteket, a nagyközönséghez kell szólni, mindenki számára érthetően, hitelesen és hatásosan kell felfedni a magyar valóságot. A hitelesség és hatásosság kettős igényéből így módon egy kevert műfaj született, tudományos és szépirodalmi elemeket vegyítve. E két „összetevő” aránya alapján szokás azóta is osztályozni a szociográfia égisze alatt megszületett műveket, Erdei Ferenc és Illyés Gyula nevével fémjelezve a finom átmenetekben bővelkedő skála két végpontját. A '60-as években a műfaj újra felvirágzott. 1963-64-ben hat szociográfiai kötet látott napvilágot, melyek java-részt az akkori fiatal nemzedék írásai: Csoóri Sándor, Csák Gyula, Galgóczi Erzsébet, Moldova György, Sánta Ferenc, Tár Ferenc voltak a szociográfiai újhullám jellegadóit. 1970-ben *Magyarország felfedezése* címmel szociográfiai könyvsorozat indult, melynek 1992-ig 42 kötete jelent meg. Az ezredforduló táján pedig Rott József, Faludi Ádám, Ferencz István, Nagy Zoltán Mihály művei jelzik, hogy az irodalmi szociográfia – minden előzetes jóslat ellenére – életképes műfaj, és szerves része nap-jaink magyar irodalmának is.

A műfaj azonban ma – akár korai, akár kortárs képviselőinek recepcióját tekintjük – nem tartozik az irodalom legnépszerűbb vonulatához. Az irodalmi szociográfia műfaja a huszonegyedik századi olvasót kihívások és kérdések sokasága elé állítja. A harmincas és a hatvanas évek szociográfiai irodalmának műveiért nyúlva a könyvespolcon, már olvasás előtt kérdések sora vetődik fel: Milyen olvasói elvárással közelítsünk ezekhez a művekhez, mikor tényviláguk már a múlté? Csupán társadalomtörténelmi adattárként vegyük a kezünkbe őket? Szándékosan sarkítva a kérdést: mint huszonegyedik századi, *irodalmi* élményt váró olvasót egyáltalán érdekeljen-e, mi volt a helyzet Tardon idestova nyolcvan éve? Hogyan dolgoztak, mit ettek, milyen életkörülmények között éltek emberek a Viharsarokban? Vagy hogy hányan aludtak egy szobában a pusztai házakban, ahol Illyés is született, a 20. század első évtizedében? Marad-e valami a kezünkben, ha az „örök emberit” keresve le-hámozzuk ezekről a művekről akkori aktuális referencialitásukat s a mára már



nyilvánvalóan értelmét veszített szerzői intenciót (azaz: felhívni az *akkori* olvasók figyelmét az *akkori* jelen áldatlan állapotaira)? Van-e egyáltalán „jogunk” ily módon megfosztani egy művet lényegi elemétől, elavultságára hivatkozva semmisnek tekinteni keletkezésének okát és célját?

A szociográfia műfajának mai képviselőivel kapcsolatban talán még kényesebb kérdések vetődnek fel. A posztmodern irodalmával vagy inkább irodalomértelmezésével így-úgy megbarátkozva kellemetlenül feszegünk, mikor olyan művekkel találkozunk, melyekkel kapcsolatban olyan, elavultnak bélyegzett fogalmak kerülnek ismét terítékre, mint szerzői szándék, az irodalom társadalmi feladata vagy valóságábrázolás. Van-e manapság létjogosultsága a nem leplezett szerzői intenciónak a szépirodalomban? Mit kezdjünk olyan művekkel, amelyek – az irodalmi művektől elvárt – fikcionalitásukkal ellentétben éppen szándékos referencialitásukat hangsúlyozzák? Hogyan viszonyuljunk ahhoz az irodalomhoz, aminek – posztmodern ide vagy oda – feladattudata van?

A sok kérdés megválaszolásához természetesen az egyetlen út az olvasáson keresztül vezethet, a szociográfiai művek „testközelből” való megismerésén át, személyes olvasói reflexiók kialakításával.

A harmincas évek irodalmi szociográfiáinak legismertebb darabja Illyés Gyula *Puszták népe* című prózája. A *Puszták népében* egyszersmind az új műfaj megszületését is ünneplik. Holott nem ez az első mű, még magától Illyéstől sem, ami az addig ismeretlen műfaj, a szociográfia „kevert”, félig tudományos-félig szépirodalmi jegyeit viseli magán. 1936-ban két fontos szociográfiai mű jelent meg a *Puszták népe* mellett: Veres Péter *Az alföld parasztsága* és Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című könyve. Ez utóbbi volt az első falukutató munka, ami megrázta a közvéleményt. „A tardi helyzet és a Cifra nyomorúság (Szabó Zoltán 1938-ban megjelent, a Cserhát-Mátra-Bükk vidék parasztságáról szóló műve – a szerk.) előtt is volt bőven hír a három millió magyar koldus némaságra ítélt világából. De az Ajtót, úgy, hogy az egész ország odanézett, az elsők között Szabó Zoltán nyitotta ki”<sup>1</sup> – ismerte el Szabó Zoltán munkájának úttörő jellegét Illyés. *A tardi helyzet* valóban megrázó mű, hetvenhárom év távlatából is sokkoló hatásúak az adatok és megállapítások, amiket az akkori falu lakosságának életéből nyert a szerző: „Hétfőn reggel ettem kocsonyát, délbe káposztát, este káposztát. Kedden reggel kenyeret, délre kenyeret, estére sóska-mártást. Szerdán reggel kenyeret, délre kenyeret, estére téstát. Csütörtökön reggel kenyeret, délre kenyeret, estére téstalevest. Pénteken délre kenyeret, estére kenyeret. Szombaton reggel kenyeret, délre kenyeret, estére vöröshagymát kenyérrel. Tejet nem ettem egész hónapba, mert nincs tehenünk, oszta drága és nincs rá pénz.”<sup>2</sup> – rögzíti egy akkori egyholdas „gazda” kisfiának az étrendjét, majd hozzáfűzi: „A felszínen nem látszanak a bajok, a gyerekek arca nem keskenyebb, mint a többieké, de ezek pusztulnak el tifuszban, ragályos betegségekben, ezek az anyák szülik egyenesen a temetőnek a kis tardiakat.” Nem nehéz elképzelni, hogy az ilyen és ehhez hasonló adatok lázító hatással voltak a falusi körülményekről idilli képeket dédelgető, a valóságról mit sem sejtő kortárs olvasókra. A könyv nagy port kavart, két éven belül három kiadást ért meg. Felkavaró hatásának ereje azonban magukban az adatokban rejlik. A fiatal Szabó Zoltán (24 éves volt a könyv megírásakor) tárgyilagos stílusban ír, jegyez. Az idősebb Szabó Zoltán prózaírói ereje csak egy-két villanásnyira tűnik föl ebben a szociográfiában: tájleírásainál, vagy egy-egy konkrét jelenetet, figurát megrajzoló szövegrészeknél kap a szöveg szépirodalmi hangot.

A kortárs olvasókat elsősorban a szociográfiai művek tartalma, a bennük tükröződő, az újdonság sokkoló erejével ható realitás ragadta meg és foglalkoztatta, mint ahogy a szerzőket is a magyar valóság megismertetésének, a bajok bemutatásának, okaik feltárásának ügye készítette írásra. Sokat idézett Babits reflexiója a *Puszták népe* olvastán: „Előtttem, ami ebben a felfedezésben legmegrendítőbb és legmeglepőbb, az, hogy a puszták népe *cseléd*. (...) Illyés Gyula arra eszméltet, hogy a puszták népe, a magyarság egyharmada és legmagyarabb harmada, a szabadság szimbolikus honának gyermeke, kivétel nélkül cseléd, azaz szolga. Sőt, majdnem rabszolga... Illyés cselekedete az, hogy bevilágít ebbe a rettenetes mozdulatlanságba, mint aki reflektorfényt vetít a tengerfenék titkai közé. Ehhez költő kellett: a száraz statisztika vagy szociográfiai adatok sötétben hagynának (...)”<sup>3</sup>. Tehát Babits is elsősorban a mű által közvetített tényanyagot emeli ki, mint a mű rá tett hatásának legfőbb okát. Azonban még egy nagyon fontos dologra rávilágít: a puszták tényanyag ismertetése nem lenne képes ilyen erejű hatás kiváltására, ha a szöveg nem lenne egyszersmind szépirodalmi, ha nem szőné át, a tartalomtól elválaszthatatlanul a személyesség és az illyési prózára oly jellemző líraiság. S valóban, itt értjük meg, miért a *Puszták népe*vel ünnepeljük egy új irodalmi műfaj megszületését. Az illyési próza ugyanis, a korszakban megjelent más szociográfiáktól eltérően, irodalmi játékteret nyit – nemcsak a kortárs, hanem a mindenkori olvasó előtt.

De miben áll az illyési próza e különlegessége? Mik azok a jegyei és mi az a lényegi sajátossága, amivel kijelölte az utat egy új irodalmi műfaj jövője számára?

Illyés „műhelytitkának” megfejtésére több kísérlet is született. Az elemzések műfaji, stílárius szempontokat vettek figyelembe, vizsgálták a mű elbeszélői struktúráját, az emlékezés technikáját a *Puszták népében*. Hogy a szociográfia kevert műfaj, eddig is ismert volt, ám Illyés a műfaj szempontjából még kacifántosabbá tette a kérdést. „Műfaj történeti provokáció” ez a mű: egyszerre vallomás, életkép, önéletrajzi regény, emlékirat, dokumentarista próza.<sup>4</sup> Ugyanakkor közlésmódjának eszközeit egyik műfaj sem tudja esztétikai tekintetben egybefogni.<sup>5</sup> Fikció és valóság kettőssége Tüskés Tibor szerint nem olvad lágy harmóniává a műben, hanem éppen e kettő ütköztetése adja a mű feszültségét, belső intenzitását.<sup>6</sup> Poszler György az elbeszélő én felépítéséből és a fikció-dokumentum viszonyból vezeti le a *Puszták népe* műfaji sokszínűségét. A mű különlegessége szerinte az elbeszélő és szerző, fikció és dokumentum egyedi viszonyára épül. „Mert az elbeszélő-emlékező én áll a kompozíció középpontjában. Ettől az egész kompozíció elkerülhetetlenül személyes, sőt, lírai jelleget kap (...) az elbeszélő-emlékező én és a szerző azonos. Ettől az elbeszélés-emlékezés anyaga dokumentáris jellegű lesz. Vagyis tendál a dokumentum felé. Ugyanis az elbeszélő-emlékező szerző átél és önmagára vonatkoztat. Ettől az elbeszélés-emlékezés folyamata poétikus jellegű lesz. Vagyis tendál a fikтивitás felé. Dokumentum és fikтивitás termékeny feszültsége, e remekmű újfajta költőisége három egymásra rétegződő – egymásban megvalósuló műfaji változatot is megteremt” – melyek a családregegy, az önéletrajz, és a dokumentum-szociográfia<sup>7</sup>. Az elbeszélő én különös helyzetére Dobos István is felfigyelt. „Illyés műve hamisítatlanul egyéni személyiségkonstrukciót képvisel a magyar irodalomban. Mozgó identitású önéletrajzi szubjektumot teremt az epikai távlatok felsorakoztatásával, (...) az értekező, életképfestő, néprajzi leírásra vállalkozó, vallomástevő, résztvevő, szemlélő elbeszélői szerepkörök váltogatásával.”<sup>8</sup> Ábrázolásmódjában is érvényesül a kettősség és a mozgás: alakjait egyszerre kívülről és belülről is láttatja. Még hangsúlyosabb vonása ábrázolásmódjának az, amire szintén Tüskés Tibor hívja fel a figyelmet: Illyés min-

dig személyessé teszi a történeteket és jelenségeket azáltal, hogy egyéneket rajzol meg, még akkor is, „mikor a pusztai népséget – egy pusztai enumeráció tagjaiként – láttatja”.<sup>9</sup> A *Puszták népe* időtállóságának és művészi erejének nyitját a mű stílusával is magyarázzák. Humorára és híresen szenvtelen elbeszélői stílusára (mellyel épp a szenvedélykeltés a célja a kifejezési forma és az elbeszélte tartalom közötti feszültség révén) több tanulmány is rámutat. Prózájának líraisága azonban talán még egyedülállóbbá teszi. „Nincs a szövegben egyetlen nyomtatott oldal, ahol egy-egy költői kép, hasonlat vagy metafora ne emelné a prózai közlés fölé a mű nyelvét.” – írja Tüskés Tibor.<sup>10</sup> Íme egy példa tömör költői képeire, mely legegyszerűbb mondatait is líraivá varázsolja: „Kora reggel társadalmi rangsorban az egész pusztá az iroda elé gyűlt, megorotválkozva, ünneplőben; *egy nyárfaerdőnyi remegő lélek*.” Nyelvi tömörségével rövidebb történeteibe sokszor egy-egy novellát sűrít. Prózája helyenként szinte szabadversbe csap át, ennek érzékeltetésére Tüskés egy tördelési „játékot” is bemutat, melyben a 18. fejezet egy részletét alakítja prózaverssé.<sup>11</sup>

Ha a *Puszták népe* – egy majd’ egy évszázadnyival ezelőtti valóságanyagokat rögzítő szöveg – máig ható erejének titkát próbáljuk tetten érni, e műfaji, stílári és kompozíciós jegyeken túl valamiféle lényegi sajátosságot is kell keresnünk. Itt ismét Babits reflexiójáig kell visszanyúlnunk. Babits a *Puszták népében* olyan művészetet lát, „amely elfelejteti, hogy művészet: az egyszerű, kristálytisztá mondatokban maga az emberi tények sokasága beszél, s szinte észrevétlenül vezet, míg egyszer csak fel-szisszenünk a megdöbbenéstől, mert megértettük a lelket, a megérthetlent.”<sup>12</sup> Babits rámutat: a stílusbeli bravúr tétje Illyésnél, mellyel a „tények sokaságát” észrevétlen módon egy új, művészi valósággá alakítja, az emberi lélek felmutatása. „Nem a történelem eseményeit mondom el, hanem konokan csak a lélekéit” – vallotta egy későbbi művében, a *Koratavasban*. Ő tehát minden, a realitásból, vagy önéletrajzi elemekből táplálkozó prózájában is lélektani regényt ír. „Ebben a lélektanban azonban – állapítja meg Bodnár György – Illyés Gyulát nem az individuum rejtelméi, nem a tudatos és tudattalan szférák jelenségei vonzzák, hanem azok az interakciók, amelyek az alakuló tudat és a külvilág között végbemennek.”<sup>13</sup> S ez vonzza prózájához s tartja rabul ejtve a mindenkori olvasót is. Ha ugyanis csupán arra vállalkozott volna, hogy a korabeli valóság egy szeletéről és/vagy saját fiatalkori életéről tanúbizonyságot tegyen – még ha élvezetes, igényes stílusban is, az irodalom lehetőségeit mediális szintre lefokozva a *Puszták népét* csupán történelmi érdeklődésük számára értékes dokumentumként vagy illusztrációként tartanánk ma számon. Ami miatt a mű több ennél, az az, hogy az egyszervolt valóságból művészi dimenziójú valóságot képes teremteni az irodalom „játékterének” mozgásba hozásával, s így azon remekművek sorába tartozik, melyek teret nyitnak az ember irodalmi önértelmezéséhez. Mert mi lehet az irodalom „szerepe”? Wolfgang Iser szerint „az irodalmi színrevitel érzékelhetővé teszi az ember kivételes képlékenységet; azét az emberét, aki – éppen azért, mert nem rendelkezik meghatározható természettel – kultúrafüggő változatok majdhogynem végtelen sokféleségében mintázza meg magát. (...) Ha az ember képlékeny természete számos kultúrafüggő változatán keresztül korlátlan önfejlesztésre teremt lehetőséget, akkor az irodalom a lehetőségek panorámájává válik. (...) Figyelemmel kísérhetjük önmagunk változó megnyilvánulásait, miközben egyik sem fed le bennünket: az irodalom önmagunk folytonos színrevitelét a vég elhalasztásaként tünteti föl.”<sup>14</sup> Az irodalmi mű tehát – legyen akár szociográfiai vonatkozású „valóságirodalom” – művészi szerepét csak akkor képes betölteni, ha benne az irodalom eszköztárhoz tartozó fikcióképző aktusok révén a

szövegben ábrázolt valóság „valami önmagán túlira”<sup>15</sup> mutat, a reprodukált valóság egy önmagán túli valóságra utal, valami más jelévé változik. Ahogy Kulcsár Szabó Ernő megjegyezte, a *Puszták népe* ebben a vonatkozásban is (azaz tárgyiasságának vonatkozásában) elkülönül a korabeli szociográfiáktól. „a Puszták népe tárgyiasság epikai alakzata olyan esztétikai formát hozott létre, amely a magyar epikai hagyomány leíró realisztikus tárgyszerűségéből csak részben vezethető le. A benne foglalt új értékrend egy létező valóság irodalmi újrateremtéséből keletkezett szemantikai struktúra esztétikai sugallata.”<sup>16</sup> A valóság ezen irodalmi újrateremtése, az „önmagán túli valami más” az, ami maga a szöveg jelentése, amely nincsen a szövegbe kódolva, csupán az olvasó előtt tárul fel, s amely személyes tapasztalatává válik.

A szövegen kívüli valóság „művészileg megtapasztalható valósággá” való emelése a szociográfia esetében azonban felvetheti a hitelesség, a ténytyszerűség kérdését. Azaz az irodalmi szociográfiával kapcsolatban megfogalmazhatjuk a kérdést: igazak-e a történetek, amiket elbeszél? (A korai szociográfiákat általában ezzel támadták a szociológusok és politikusok.) Ha ugyanis *tárgyszerűen* nem igazak az állításai, nem beszélhetünk szociográfiáról: a műfaj lényegénél fogva szigorú határt szab a fikcionalitásnak.

Kibúvónak tűnhet, ezért nem érdemes hosszabban ecsetelni itt, hogy az ezredfordulóra a szövegtani kutatások megkérdőjelezték, lehet-e igaz bármilyen elbeszélte történet egyáltalán.<sup>17</sup> Válaszoljanak hát inkább maguk a művek és a szerzők. „Nemcsak azt mondom, ami velem történt; azt is, ami velem történhetett volna, mert társaimmal megesett; emlékezetemben fölcserélődnek és összefolynak azok az események, amelyeknek szereplője s amelyeknek csak szemlélője voltam; első személyben folyó szavaim úgy tágulnak, ha tágulnak, rég elfeledt, idegen életek vallo-másává.” – írja Illyés a *Puszták népe* 11. fejezetében. „Más miatt, mint hogy verseket szerettem volna írni e könyv helyett – nem mentegetőzőm” – ezek már Csoóri Sándor szavai a *Tudósítások a toronyból* utószavában – „még tévedéseim miatt sem. Azokat ugyanúgy közügynek tekintem, mint a könyv hasznosítható eredményeit (...) Befejezésül még csak azt, hogy a tanulmányok megnevezett vagy fölismerhető közösségek életéről szólnak. A bennük szereplő nevek, még lerövidített formájukban is, álnevek. Hitelességüknél fontosabb volt számomra a gondolatok, szándékok és cselekedetek hitele.” Másutt, egy interjúban így nyilatkozott Csoóri: „A szépirodalom nem létezhet fikció nélkül, a szociográfia viszont a szépirodalom eszközei nélkül elképzelhetetlen a számomra. (...) Én bele sem kezdtem efféle műfajú írásba, ha két-három novella erejű történet nem izgatta a képzeletemet.”<sup>18</sup> Nagy Zoltán Mihálytól nem néhány sort, egy egész művet kellene itt idéznünk: *A Sátán fattya* című kisregénye teljes egészében szépirodalmi fikció, amennyiben a szerző egy kárpátaljai fiatal lány, Tóth Eszter keserű sorsát beszéli el egyes szám első személyben, ráadásul a történet a második világháború utáni években játszódik. A történelmi-környezeti milió azonban, amelybe hősét helyezi, valóságos, a Tóth Eszterrel megtörtént esetek is valóságosak, még ha több emberi sors megpróbáltatásai fókuszálódnak is egyetlen alakban. Rott József esetében is – Mányoki Endre megállapítása szerint – a tárgyszerű hitelesség (melyet Rott prózájának egyik legszembetűnőbb erényének tart) csupán kulissza, nem pedig a lényeg. A tárgyszerű pontosság az író számára csupán kiinduló, szükséges de nem elégséges feltétel „annak az írói programnak a megvalósításához, melynek lényege az emberi jellem (tudat-ösztön-érzelem) vizsgálata sorslaboratóriumi körülmények között.”<sup>19</sup> „Életszerűtlen körülmények között, egy általuk lakhatatlan világban a vizsgálni kívánt

karakterek hamisan viselkednek, mímelnék, csálnak, túlélnek – mindent eljátszanak, csak éppen önmagukat nem.” Mányoki Endre Rott József írásművészetéről szóló sorai a valóságirodalom minden kiváló darabjára érvényesek. A realitáshoz, tényekhez való kötöttségük alapvető szükségesség, kiindulópont, hiszen ezek biztosítják az embert vizsgáló írói kísérletek „laboratóriumi körülményeit”. Fikcionalitásuk, mely e tényekből rugaszkodik el, s a megtörtént mellett a lehetséges is színre viszi, a „kísérlet” lényegi eleme. A két elem, a szigorú realitás és a lehetséges keretei között mozgó fikció két egyenrangú feltétele tehát ennek az irodalomnak.

Mindezek fényében erőtlennek tűnik fel az a kritika, mely a szociográfiai műveket „provinciálisnak”, a művek referencialitását, önéletrajziságát elavult, pozitivistá vonásnak tünteti fel. „A mértékadó szerzők mindig a teljes személyiségükkel, sorsukkal jelen vannak.” – jegyezte meg Rott József egy interjúbán.<sup>20</sup> – „Az identitásukat, hovatartozásukat vallatják, viszonyukat az őket körülvevő világhoz.” A valóságirodalomtól tehát minden szálon az egyén helyét a *valóságos* világban, *valóságos* társadalmi viszonyokban, a sors adta *valós* lehetőségekben kereső identitás-irodalomhoz jutunk. Boldogok, akiknek nincs rá szükségük.

□□□□□□□□

<sup>1</sup> Az Ajtónyitó, Új Látóhatár 1974/5, 331. Idézi BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom*, Püski, Budapest. 1989, 216.

<sup>2</sup> SZABÓ Zoltán, *A tardi helyzet*, Cserépfalvi kiadása, 74.

<sup>3</sup> Nyugat, 1936.

<sup>4</sup> TÜSKÉS Tibor, *Az újraolvasott Puszták népe*. In: *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, szerk. Görömbei András, Kortárs, 2003, 150.

<sup>5</sup> BODNÁR György, *Az epika poétikai lehetősége Illyés Gyula prózai műveiben*. In: *Csak az igazat*, 163.

<sup>6</sup> TÜSKÉS, i.m. 154.

<sup>7</sup> POSZLER György, *Pusztai naphimnusz?* In: *Csak az igazat*, 136.

<sup>8</sup> Dobos István, *Az idegenség retorikája. A Puszták népe újraolvasása*. In: *Csak az igazat*, 141.

<sup>9</sup> TÜSKÉS, i.m. 155.

<sup>10</sup> TÜSKÉS, i.m. 158.

<sup>11</sup> TÜSKÉS, i.m. 158.

<sup>12</sup> Idézi BODNÁR György, i.m. 163.

<sup>13</sup> BODNÁR, i.m. 168.

<sup>14</sup> Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius*, Osiris, Budapest, 2001, 20.

<sup>15</sup> Iser, i.m. 35.

<sup>16</sup> KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az epikai tárgyiasság új alakzata*. In: *Műalkotás-szöveg-hatás*. Magvető, Budapest, 1987, 94-118.

<sup>17</sup> A narratológiai kutatásokról ld. például THOMKA Beáta, *Elbeszélés, poétika, historiográfia*. In: *Irodalomelmélet az ezredvégen*, szerk. ODORICS Ferenc, Gondolat-Pompeji, Szeged-Bp., 2002, 134-147.

<sup>18</sup> *Mi az, amiben élünk? Az irodalmi szociográfia napjainkban*, Kortárs, 2003/2, 119-128.

<sup>19x</sup> MÁNYOKI Endre, *Szikár ember műve. Rott József írásművészetéről*, Hittel, 2000. március, 55-61.

<sup>20</sup> „Mondjunk le a lelkiismeretünk egészéről?” Beszélgetés ROTT Józseffel, Hittel, 2003.62-66.